

Krzysztof Fedorowicz*

Kaukaz Południowy po upadku ZSRR – próby transformacji i konflikty etniczne

South Caucasus After the Collapse of the USSR and the Attempted Transformation of Ethnic Conflicts

Summary: The Author analyses proces of the formation of political regimes in Southern Caucasus. He points to the pathological phenomena in the functioning of power elites and political regimes of those states. The Author analyses the influence of conflict in Nagorno Karabakh, Abkhazia and South Ossetia on the domestic and foreign policy of Armenia, Azerbaijan and Georgia. He proves that the described conflict for many years dominated in the political life of this country and was a basis of the ideology and the programs of elites struggling for power. In the struggle of the elites, the military elites played the main role, while being an important path to advancement to the peaks of power. The author tries to explain the influence of the Karabakh, Abkhazia and South Ossetia question on political transformation of the states in conflict. Another important thread of the analysis is to search answers to the question, how tradition, culture, psychology, life styles and political interests of elites in Armenia, Azerbaijan and Georgia affect the course and the effects of a peacemaking process aimed solving the Karabakh, Abkhazia and South Ossetia.

Keywords: South Caucasus, transformation, ethnic conflicts.

Южный Кавказ после распада СССР – попытки трансформации и этнические конфликты

Резюме: В статье Автор анализирует процессы формирования политических систем в государствах Южного Кавказа. Указывает на патологические явления существующие в элитах власти и политических системах этих государств. Анализе подвергнуто также конфликты в Нагорном Карабахе, Абхазии и Южной Осетии, которые до сих пор доминируют в политической жизни Армении, Азербайджана и Грузии. Они являют-

* Krzysztof Fedorowicz, doktor, Wydział Historyczny, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, e-mail: fedorow@amu.edu.pl

ся основой идеологий и программ политических элит, борющихся за власть а также значительно влияют на стиль лидерства. В политической борьбе значительную роль играли военные элиты, которые быстро продвинулись на вершину власти. Автор пытается объяснить, как конфликты в Нагорном Карабахе, Абхазии и Южной Осетии влияли на процесс преобразования государственных систем государств этого региона. Следующим аспектом анализа был ответ на вопрос, как традиция, культура, психология, стиль жизни и интересы политических элит Армении, Азербайджана и Грузии влияют на результаты мирного урегулирования конфликтов.

Ключевые слова: Южный Кавказ, трансформация, Азербайджан, Грузия, Армения, этнические конфликты.

W wyniku rozpadu ZSRR na obszarze określanym jako poradziecki doszło do fundamentalnych przeobrażeń w sferach politycznej, ekonomicznej i społecznej. Państwa tego regionu rozpoczęły proces transformacji ustrojowej. Zakres oraz charakter zmian uzależnione były od warunków wewnętrznych (kwestie etniczne, poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, demokratyczne tradycje, poczucie tożsamości państwowej) oraz zewnętrznych (relacje z Zachodem i ZSRR, konflikty, uwarunkowania geograficzne). Dominowało przeświadczenie o konieczności bezwarunkowej adaptacji wzorców demokracji liberalnej państw Europy Zachodniej. Przyjmowane szybko mechanizmy demokracji, jako ziemi obiecanej, czasami wzbogacano rodzimymi konstrukcjami prawnoustrojowymi, co miało służyć lepszej adaptacji do warunków zastanych¹.

Przejście od systemu autorytarnego do demokracji okazało się jednak zadaniem bardzo trudnym, gdyż państwa powstałe na przestrzeni poradzieckiej nie miały stałych punktów orientacyjnych. Zamiar oderwania się od przeszłości nie uwzględniał faktu, iż przez długi czas będzie ona jednak obecna w postawach oraz działaniach elit i społeczeństwa. Demokracja, będąca celem początkowo bezwzględnym, z biegiem czasu okazała się pełną sprzeczności, skomplikowaną rzeczywistością. Inaczej wyglądała w teorii, jako obiekt pożądania, z kolei zupełnie inne formy przybierała w bezpośrednim funkcjonowaniu. Obraz wielokulturowego społeczeństwa żyjącego w dostatku z czasem przyjął postać nacjonalizmów i czystek etnicznych, szcze-

¹ J. Zaleśny, *Postkomunistyczna demokracja – poszukiwanie formy rządów*, [w:] *Megatrendy we współczesnym świecie*, M. Lipiec-Zajchowska (red.), Warszawa 2006, s. 110–111.

gólnie w państwach Kaukazu Południowego. Po okresie euforii i radości z odrzucenia dotychczasowych ograniczeń ideologicznych, z całą siłą ujawniły się „zamrożone” do tej pory konflikty etniczne, geopolityczne uwarunkowania, regionalne tradycje i chęć odreagowania za lata zniewolenia. W sposób szczególny uwidocznili się to na obszarze Kaukazu Południowego, gdzie z uwagi na występowanie wielu narodowości, religii, tradycji i kultur doszło do dużej różnorodności w procesach transformacji. Były republiki ZSRR, takie jak Armenia, Azerbejdżan i Gruzja, już od pierwszych dni samodzielnego bytu na arenie międzynarodowej stanęły przed trudną oraz nagłą koniecznością przeprowadzenia radykalnych reform politycznych, społecznych i gospodarczych.

Prowadzone przez politologów od lat 70. XX wieku badania naukowe nad procesem przejścia od systemów autorytarnych/totalitarnych do demokracji, określane mianem tranzytologii, koncentrowały się na państwach kapitalistycznych, głównie Europy Południowej i Ameryki Łacińskiej. Upadek bloku wschodniego i rozpad ZSRR spowodowały, że procesy te objęły także państwa postkomunistyczne, pod wieloma względami znacznie odbiegające od państw kapitalistycznych, z prywatną własnością i gospodarką wolnorynkową. Proces przemian objął nie tylko kwestie polityczne, w praktyce wiązał się z fundamentalną przebudową całego państwa. Miał on wręcz charakter potrójnej transformacji. Po pierwsze była to budowa państwowości, po drugie miał charakter reform politycznych i po trzecie obejmował gruntowne przemiany ekonomiczne, takie jak wprowadzenie zasad wolnego rynku i własności prywatnej. „Potrójna” transformacja przebiegała w różnym tempie i z różnymi efektami².

W badaniach dotyczących kwestii transformacji ustrojowej państw byłego ZSRR należy podkreślić zdanie brytyjskiego naukowca, Tarasa Kuzia, który uważa, że w przypadku procesu transformacji ustrojowej państw byłej Jugosławii i ZSRR mieliśmy do czynienia z przykładem „poczwórnej” transformacji. Państwa powstałe w wyniku rozpadu dotychczasowej federacji w procesie transformacji charakteryzują

² B. Dobek-Ostrowska, *Między politologią i komunikologią. Razem czy osobno? Przypadek studiów porównawczych nad relacjami polityki i mediów w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Politeja”, 2015, nr 4 (36), s. 31, 43–44.

się dodatkowym i specyficznym wyróżnikiem. Oprócz konieczności kształtowania zasad gospodarki rynkowej, demokratycznych zasad funkcjonowania państwa, procesu kształtowania struktur nowego państwa, stoją jeszcze przed koniecznością budowy i ukształtowania własnego narodu. Jego zdaniem szczególny jest tutaj przypadek takich państw jak Białoruś, Ukraina i Mołdawia, gdzie proces kształtowania nacji miał miejsce równoległe do procesu przekształceń, co nie wpływało korzystnie na jego ostateczne wyniki³.

Z kolei Claus Offe twierdzi, że proces przemian ustrojowych, jaki miał miejsce w Europie i na terenie byłego ZSRR na przełomie lat 80./90. XX wieku, można porównać do rewolucji pozbawionej jakichkolwiek wzorców. Nie było wypracowanych założeń teoretycznych dotyczących takich kwestii, jak: kto i jakie działania powinien przeprowadzić, w jakich okolicznościach, w jakim celu, jakie dylematy mogą się pojawić w trakcie działań, do czego tak naprawdę zmierzamy i jak będzie wyglądać przyszłość państwa dokonującego przemian. W przemianach systemowych państw Europy Południowej i Ameryki Łacińskiej odpowiedzi na te pytania były wcześniej znane, i choć nie zawsze były poprawne, to jednak istniały. W przypadku regionu poradzieckiego kwestie te pozostawały bez odpowiedzi lub przybierały postać samorzutnych wyjaśnień typu *ad hoc*, formułowanych przez uczestników tych wydarzeń. Zmiany następowały szybko, wręcz chaotycznie i żywiołowo, bez wcześniejszego planu i jednej siły sterującej, która nadałaby temu procesowi logiczną kolejność i ustaliła reguły gry, zrozumiałe dla wszystkich uczestników⁴.

Był to proces unikalny, bezprecedensowy i nieprzewidywalny, pełen licznych niespodzianek i trudnych decyzji, stanowiący nowe wyzwanie dla teorii demokracji. Tym bardziej że miał miejsce w momencie przełomowym dla społeczności międzynarodowej. Przełom lat 80. i 90. XX wieku Samuel P. Huntington określał jako kryzys tożsamości w skali globalnej. Kwestia tożsamości narodowej stała się jak najbardziej aktualna dla państw przeprowadzających proces transformacji ustrojowej, szczególnie dla krajów byłej Jugosławii i dotychczasowych

³ T. Kuzio, *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? „Politics”*, vol. 21 (3), 2001, s. 174.

⁴ C. Offe, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*, Warszawa–Kraków 1999, s. 36–39.

republik ZSRR. Rozpad imperium sprawił, że powstały nowe państwa, a przez część z nich przebiegała międzycywilizacyjna linia graniczna, będąca nieustannym źródłem konfliktów (Mołdawia – Naddniestrze, Ukraina – Krym – Rosja, Armenia – Górski Karabach – Azerbejdżan). Działają tam siły odpychania, a grupy ludności, należące do dwóch lub więcej cywilizacji, ciążą ku cywilizacjom innych państw. Państwa leżące na rozdrożu cywilizacji często doświadczają konfliktów, które, latami nieuregulowane, w negatywny sposób wpływają na kształt i funkcjonowanie systemu politycznego. Jest to szczególnie widoczne w przypadku Armenii i Azerbejdżanu i ich sporu o Górski Karabach⁵. Dokonując oceny procesów transformacji ustrojowej państw poradzieckich, nie uwzględniono w dostateczny sposób odmiennych warunków startu, aktualnej sytuacji politycznej w tych państwach oraz w regionach, skomplikowanych uwarunkowań religijnych i narodowościowych, specyfiki kultury, a przede wszystkim mentalności narodów byłego ZSRR, w którą wpisany jest syndrom posłuszeństwa wobec władcy⁶.

W badaniach nad systemami rządów państw w przestrzeni poradzieckiej cechą charakterystyczną jest pewnego rodzaju nieprzystawalność tych systemów do tradycyjnych i ugruntowanych schematów. Mamy do czynienia z pewnymi odstępstwami i występowaniem rozwiązań właściwych danemu obszarowi. Nie zawsze systemy rządów państw byłego ZSRR da się odnieść do klasycznych modeli. Niektóre państwa poradzieckie są dalekie od nawiązywania do klasycznych wzorców czy też ich kopiowania, jeśli chodzi o systemy rządów⁷. Dochodzi do paradoksów, gdyż elity poszczególnych państw (głównie Azji Środkowej i Kaukazu Południowego) na arenie międzynarodowej deklarują budowę demokratycznego państwa prawa i gospodarki rynkowej, w konstytucjach zapisują wszelkie możliwe prawa człowieka i obywatela, a w sferze realnej wyraźnie realizują wariant bliższy au-

⁵ S. P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 2005, s. 200–202, 224.

⁶ T. Bodio, *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „*Studia Politologiczne*”, 2001, nr 5, s. 217.

⁷ Idem, *Z problematyki badawczej nad teorią i metodologią transformacji elit politycznych i ich liderów w WNP*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom 1*, T. Bodio (red.), Warszawa 2010, s. 17–20.

torytaryzmowi⁸. Pod tym względem mamy do czynienia z działaniem czysto pragmatycznym lub grą pozorów na użytek zewnętrzny. Często jest to spowodowane presją społeczności międzynarodowej i chęcią zaprezentowania gotowości do ewentualnych zmian w celu osiągnięcia krótkoterminowych politycznych profitów.

Po upadku systemu komunistycznego w Europie i rozpadzie ZSRR okazało się, że proces kształtowania nowego systemu politycznego oraz budowanie nowych powiązań międzynarodowych wymagają znacznie dłuższej perspektywy czasowej niż dotychczas. Zmiany systemowe w tym regionie miały o wiele szerszy zasięg niż w państwach Europy Południowej i Ameryki Łacińskiej na przełomie lat 80./90. XX wieku. Po okresie około 25 lat przemian ustrojowych możemy wyróżnić kilka grup państw.

Pierwszą grupę stanowią państwa udanej transformacji (np. Polska, Czechy, Słowenia, Słowacja), drugą – państwa opóźnionej transformacji (np. Chorwacja, Serbia, Bułgaria, Rumunia), trzecią – państwa tzw. zahamowanej transformacji, znajdujące się w stanie destabilizacji (np. Bośnia i Hercegowina, Mołdawia, Ukraina, Armenia, Azerbejdżan, państwa Azji Centralnej)⁹. W ostatnim przypadku mamy do czynienia z przedłużającym się okresem przejściowym, swoistym stanem zawieszenia, który trwa wiele lat i dla niektórych państw staje się wręcz stanem permanentnym. W części państw obszaru poradzieckiego scena polityczna od samego początku została zdominowana przez konflikty terytorialne, etniczne, narodowościowe i dążenia separatystyczne. Szczególnie duży wpływ miało to w przypadku Armenii i Azerbejdżanu w związku z konfliktem o Górski Karabach. Tendencje separatystyczne w sposób trwały zdeterminowały proces przemian w Gruzji (kwestia Abchazji i Osetii Południowej), Mołdawii (powstanie Nadnistrza) oraz państwach Azji Centralnej (Tadżykistan, Uzbekistan, Kirgistan). W tych państwach przemiany miały charakter bardzo głęboki, a często wręcz fundamentalny w kwestiach instytucji politycznych i systemu ekonomicznego.

⁸ K. Fedorowicz, *Uwarunkowania wewnętrzne państw Azji Centralnej*, [w:] *Nowa Wielka Gra w regionie Azji Centralnej*, T. Stępniewski (red.), Lublin–Warszawa 2012, s. 43.

⁹ T. Bodio, J. Wojnicki, P. Załęski, *Modele transformacji państw postkomunistycznych*, „Społeczeństwo i Polityka”, 2006, nr 2 (7), s. 93–95, 106–107.

Ukształtowane na przełomie lat 70./80. XX wieku teorie transformacji, które w nauce służyły do analizy procesu przekształceń systemowych w państwach Europy Południowej i Ameryki Łacińskiej, w miarę upływu czasu podlegały coraz większej krytyce. Kwestionowano głównie fakt, iż w badaniach nad politycznymi przemianami cechą charakterystyczną było odrzucenie wyjaśnień ekonomicznych, socjologicznych oraz kulturowych i skupienie się na interakcjach i działaniach aktorów politycznych. Zwracano uwagę, że funkcjonujące teorie, mimo że w sposób niezwykle użyteczny wyjaśniają proces przemiany, to w zdecydowanie mniejszym stopniu przyczyniają się do zrozumienia złożoności dalszej transformacji oraz konsolidacji, szczególnie w państwach poradzieckich. Krytycy teorii transformacji zwrócili uwagę, że proces przejścia od autorytaryzmu nie może być równoznaczny z jednoznacznym ukształtowaniem i konsolidacją demokracji. Podczas transformacji systemowej na obszarze państw poradzieckich możemy wyróżnić państwa, które w procesie przemian nie zmierzają bezpośrednio do demokracji, ale także nie zmierzają automatycznie do autorytaryzmu. W obu ujęciach teoretycznych, strukturalnym i funkcjonalnym, nie uwzględniono w należyty sposób istotnych uwarunkowań zewnętrznych oraz zróżnicowania etniczno-religijnego.

Nowa sytuacja w wyniku zmian ustrojowych na obszarze poradzieckim i znacznie odbiegające od wcześniejszych przykładów uwarunkowania tego procesu doprowadziły do próby ukształtowania nowego paradygmatu transformacji. Taką próbę w 2002 roku podjął Thomas Carothers, który również poddał krytyce dotychczasowe odgórne założenie tranzytologów, iż upadek systemu niedemokratycznego wiedzie do demokratycznej transformacji. Tzw. „demokratyczne otwarcie” niekoniecznie prowadzi do ustanowienia i konsolidacji demokracji. Dowodził, że około 80% państw przechodzących proces transformacji nie osiąga zakładanego sukcesu. Często rezygnują z realizacji wyznaczonego kierunku lub przechodzą długotrwałe stany stagnacji/hibernacji, swoistego zawieszenia, co nie pozwala ich zaklasyfikować jednoznacznie ani do demokracji, ani do autorytaryzmów. Zakwestionował także fakt, iż odbycie rywalizacyjnych wyborów jest równoznaczne z ustanowieniem demokracji i jej legitymizacją. Ponadto postulował powrót do funkcjonalnego paradygmatu w badaniach nad tranzycją, gdyż decydujące znaczenie dla sukcesu w tym procesie mają

poziom rozwoju ekonomicznego, dziedzictwo instytucjonalne, struktura narodowościowo-religijna oraz tradycja. Zupełnie nowym założeniem było to, że procesy przemiany nie zachodzą tylko i wyłącznie w państwach o ustabilizowanych granicach, ale że proces przejścia w regionie, szczególnie poradzieckim, może być tożsamy z koniecznością budowy nowego państwa. A to może znów wiązać się z występowaniem konfliktów, politycznych lub zbrojnych, co będzie wpływało w sposób negatywny na treść przemiany¹⁰.

Na bazie krytyki teleologicznego modelu transformacji, szczególnie wśród naukowców pochodzących z regionu poradzieckiego, pojawiły się propozycje nowego modelu tzw. transformacji otwartej. Przyjmuje ona założenie, iż dane państwo może porzucić dotychczasowy system socjalistyczny/autorytarny, ale nie musi bezwarunkowo dążyć do demokracji liberalnej i wolnego rynku. Zwolennicy tego podejścia są zdania, że w badaniach nad procesem transformacji ustrojowej w państwach postkomunistycznych należy większą uwagę przykładać do charakterystycznych cech momentu odejścia od dotychczasowego systemu oraz w sposób szczególny uwzględniać etap kształtowania się w tych państwach systemu postkomunistycznego.

Jednym z przedstawicieli tego nowego podejścia jest litewski politolog Zenonas Norkus. Zaprzecza on dominującemu dotychczas w tranzytologii przekonaniu, że transformacja systemowa oznacza przejście od modelu autorytarnego do liberalnej demokracji. Opowiada się za nieteleologiczną koncepcją transformacji systemowej, traktując ją jako proces wyjścia/opuszczenia dotychczasowego autorytarnego systemu. Co ważne, owo wyjście może dokonać się różnymi sposobami, a efekty tego działania nie zawsze mają swój koniec w tym samym punkcie. Proces przejścia w poszczególnych państwach ma odmienny przebieg, na co składa się szereg zmiennych, takich jak wpływ katolicyzmu na społeczeństwo w transformujących się państwach, protestancki duch kapitalizmu, a także czynnik „nordycki” w państwach bałtyckich¹¹.

Próba kontynuacji poglądów Zenonasa Norkusa jest propozycja rosyjskich politologów, Vladimira Gelmana i Andrieja Melvila, przy-

¹⁰ T. Carothers, *The End of the Transition Paradigm*, „Journal of Democracy”, 2002, no. 1, s. 6–20.

¹¹ Z. Norkus, *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-Communist Transformation*, Vilnius 2012, s. 22–30.

jęcia modelu otwartej transformacji zamiast modelu teleologicznego. Twierdzą oni, iż upadek komunizmu czy też systemu autorytarnego wcale nie musi oznaczać przejścia do demokratycznego kapitalizmu, a samo wyjście może przybierać różne formy. Vladimir Gelman uważa, że teoria transformacji nie przystaje do poradzieckiej specyfiki, gdyż przemiany ustrojowe na tym obszarze nie zakończyły się uformowaniem skonsolidowanej demokracji. Główną przeszkodą w ukształtowaniu skonsolidowanego systemu jest brak wyższości prawa nad nieformalnymi regułami i uregulowaniami, które dominują w systemie politycznym. Ponadto istnieje sporo nieformalnych instytucji, które – funkcjonując równolegle do oficjalnych – mają rzeczywisty wpływ na sytuację polityczną. Swoista fasadowość państwowych instytucji powoduje niemożność ukształtowania realnie działającego systemu i jego konsolidacji. W niektórych państwach elitom na początku lat 90. XX wieku udało się skoncentrować w swoich rękach wystarczającą ilość zasobów, aby do dziś minimalizować w skuteczny sposób możliwość utraty władzy na rzecz konkurencyjnych grup¹². Tym samym szanse na przejście państw poradzieckich do demokracji zależą od tego, czy, jak i kiedy dojdzie do przewagi/dominacji formalnych instytucji i prymatu prawa.

Inny rosyjski politolog, Andriej Melvil, uważa, że w świetle poradzieckich doświadczeń w transformacji systemowej można powiedzieć, że tzw. „zachodni model” transformacji jest nieadekwatny do analizy obszaru poradzieckiego. Próba opisu i analizy procesu przemian systemowych, dokonywana przez naukowców w schemacie linearnym, na tym obszarze się nie sprawdza. Dla oceny poradzieckiej rzeczywistości teoria transformacji jest zbyt powierzchowna i prosta. I nie może być oparta na prostym schemacie transformacji – konsolidacji. Zamiast społeczeństwa obywatelskiego, podstawy demokracji zachodniej, najważniejszą rolę odgrywa zdolność państwa do przetrwania/istnienia i zapewnienia sobie suwerenności. Pierwsza faza procesu przemian była nie tylko liberalizacją polityczną i gospodarczą, ale wręcz budową struktur nowego państwa.

¹² В. Гельман, *Постсоветские политические трансформации: наброски к теории*, „Общественные науки и современность”, 2001, № 1, s. 63–64.

Ważnym elementem i warunkiem ukształtowania demokracji jest istnienie samego państwa i poczucie tożsamości narodowej. Dodatkowym czynnikiem sprzyjającym demokracji jest korzystny wpływ środowiska międzynarodowego (albo niekorzystny). Wszelkie analizy zmian politycznych w krajach byłego Związku Radzieckiego powinny zwracać szczególną uwagę na następujące problemy: analizę struktury rządu (upadek starych i kształtowanie nowych, zasada ciągłości – kontynuacji), rolę aparatu administracyjno-biurokratycznego jako niezależnego podmiotu w systemie oraz zachowanie i taktykę aktorów politycznych podejmujących decyzje. Natomiast jako element zewnętrzny należy brać pod uwagę rolę otoczenia i środowiska międzynarodowego. W opinii Andrieja Melvila dotychczasowe doświadczenia transformacji politycznej obszaru byłego ZSRR wskazują, że priorytetowym problemem jest kwestia stabilizacji politycznej i tożsamości narodowej¹³.

Polski politolog, Tadeusz Bodio, uważa, że kierunek ewolucji przemiany systemowej tych państw, mimo politycznych deklaracji i zapisów konstytucyjnych, w praktyce okazuje się trudno definiowalny i chimeryczny. Zwraca uwagę na deficyt badań porównawczych nad procesami transformacji systemowej w odniesieniu do państw Kaukazu Południowego i Azji Centralnej. Europejska optyka wykazuje pod tym względem brak zrozumienia tych procesów, w zbyt małym stopniu uwzględnia się bowiem warunki w momencie rozpoczęcia procesu transformacji, uwarunkowania religijne i narodowościowe, specyfikę kultury i sytuację polityczną w regionie¹⁴. Demokracja dla większości społeczeństw tych państw była „objawieniem” i nie cieszyła się zbyt dużym zaufaniem i popularnością. Najważniejszą kwestią dla tych społeczeństw było odrodzenie państwowości, tradycji narodowych, umacnianie własnej państwowości w wymiarze wewnętrznym oraz na arenie międzynarodowej. Często działo się to w skrajnie nieprzyjających warunkach, takich jak wojna domowa, konflikty etniczne, rozpad instytucji państwa. W wyniku tego w państwach Kaukazu Południowego i Azji Centralnej nastąpił radykalny wzrost znaczenia

¹³ А. Ю. Мельвиль, *Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам*, „Полис”, 1998, № 2, s. 30–32.

¹⁴ T. Bodio, *Z problematyki badawczej*, s. 17–21.

państwa¹⁵. Silne państwo to przede wszystkim silny przywódca, który ma być gwarancją podstawowych praw podmiotowych, takich jak bezpieczeństwo narodowe i suwerenność.

Proces transformacji systemowej w tych państwach doprowadził do poszerzania swoich kompetencji przez władzę państwową. Przywódcy coraz bardziej zwiększają zakres swojej władzy i mamy do czynienia z legitymizowanym rozwojem autorytaryzmu w obliczu fasadowego państwa prawa i wolności obywatelskich, zapisanych w konstytucjach tych państw. Paradoksalnie, niektórzy przywódcy państw określanych jako autorytarne w zależności od politycznej koniunktury wręcz kreują odgórnie, w ograniczonym i kontrolowanym zakresie, przemiany demokratyczne (Kazachstan, Kirgistan, Armenia). Przywódcy tych państw otwarcie deklarują, że dla demokracji nie ma alternatywy, natomiast kwestią otwartą jest wybór drogi do demokracji. Wykazują w tym względzie niezwykłą wrażliwość i podkreślają, że przyjęcie demokracji w europejskim wydaniu mogłoby spowodować gwałtowną destabilizację, a nawet wojnę. Dlatego radykalnym rozwiązaniom transformacyjnym przeciwstawiają ewolucyjne zmiany modelu władzy. Muszą one mieć charakter adaptacyjny i uwzględniać osobliwości psychologii narodowej. Elity odrzuciły radykalne przemiany na rzecz stopniowych reform, które określają chętniej jako modernizację, a nie transformację. Dbają też o prymat orientalnych tradycji nad zachodnimi wzorcami kojarzonymi z demokracją. Zdecydowanie preferują przekształcenia i modernizację reglamentowaną i pod kontrolą, która nie narusza ukształtowanej stabilności politycznej i gwarantuje poparcie społeczne¹⁶.

Nacjonalizmy, konflikty zbrojne i uwarunkowania geopolityczne w regionie Kaukazu Południowego szybko wymusiły potrzebę funkcjonowania w okresie przejściowym silnego przywództwa o cechach anokratycznych, czyli zawierającego elementy autorytaryzmu i demokracji. Jednak niezadawalający proces zmian ustrojowych, przedłużający się kryzys gospodarczy, niezadowolenie społeczeństwa i postępujące konflikty powodują niebezpieczną eskalację rosnących

¹⁵ Idem, *Przywództwo polityczne*, s. 206–207.

¹⁶ T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – etnopolityka*, Warszawa 2008, s. 159–161.

tendencji autorytarnych. Ponadto proces przemian wiąże się z wprowadzeniem zasady trójpodziału władzy, co naruszyło dotychczasową tradycyjną władzę przywódców nowych państw i zaburzyło społeczne wyobrażenie o przywódcy, wokół którego przez lata kształtowało się życie polityczne. Reakcją było dążenie prezydentów państw regionu do ograniczania roli parlamentów i poszerzanie własnych kompetencji. Tym samym w tym regionie transformację ustrojową należy postrzegać nie jako przejście na jakościowo nowy etap w budowie demokracji w europejskim znaczeniu, ale jako proces stopniowej i pragmatycznej adaptacji rządzącej elity politycznej do zmieniających się warunków, który charakteryzuje się nieprzewidywalnością i niejednorodnością.

Cechą wspólną zdecydowanej większości państw byłego ZSRR jest funkcjonowanie w „cieniu przeszłości”, co umożliwia kształtowanie autorytarnych mechanizmów funkcjonujących w polityce. Mamy do czynienia ze słabością rządów prawa, co z kolei powoduje, że rządzący traktują instytucje państwa jako mechanizm służący do utrzymania władzy i eliminacji opozycji. Gospodarka rynkowa nie jest w sposób właściwy wykształcona, co sprawia, że państwo koncentruje zasoby w swoich rękach. Radziecka przeszłość w dużej mierze ma zdecydowanie negatywny wpływ na proces przekształceń, zarówno politycznych, jak i społeczno-gospodarczych państw tego obszaru i w przeważającym stopniu jest odpowiedzialna za niepowodzenia reform o demokratycznym charakterze. W części państw początkowe polityczne otwarcie nie udało się, co doprowadziło do wzmocnienia tendencji autorytarnych.

Procesy transformacji ustrojowej na obszarze poradzieckim zasługują na odrębne potraktowanie, gdyż nie przystają do klasycznego modelu transformacji. Większości państw poradzieckich w chwili obecnej nie można zaliczyć jednoznacznie do modelowych rozwiązań. Państwa te posiadają cechy kilku typów idealnych i balansują na pograniczu demokracji i autorytaryzmu. Tym samym widać, że teoria transformacji ukształtowana na przełomie lat 70. i 80. XX wieku na podstawie doświadczeń państw Europy Południowej i Ameryki Łacińskiej nie zdaje egzaminu. Większość poradzieckich republik nie zmierza do skonsolidowanej demokracji, ale też nie przypomina totalitarnego państwa z czasów ZSRR. Państwa te w wyniku procesu transformacji przeszły do stanu pośredniego, czyli reżimów politycznych posiadających jednocześnie cechy demokratyczne i autorytarne.

Ten typ stanów pośrednich określa się mianem tzw. reżimów hybrydowych. Reżimy te nie przechodzą dalej, nie znajdują się też w fazie tranzycji. Zatrzymały się w stanie pośrednim i umacniają się, instytucjonalizując swój hybrydowy status. Bardzo trudno jest je skierować ku demokracji, gdyż ich istotą jest brak transparentnego współzawodnictwa politycznego¹⁷.

Amerykański politolog Larry Diamond w 2002 roku w czasopiśmie „Journal of Democracy” zdefiniował reżim hybrydowy jako produkt współczesnego świata, formalnie akceptujący demokrację, ale jednocześnie wykorzystujący autorytarne procedury i narzędzia. Reżimy hybrydowe określił mianem pseudodemokracji. Uważa on, że są one mniej niż minimalnie demokratyczne, ale nadal różnią się od klasycznych autorytarnych reżimów. Zwrócił uwagę, że większość państw byłego ZSRR określa się mianem – demokratyczne, a także że importuje instytucje demokratyczne (np. konkurencyjne wybory). Jego zdaniem nie wynika to jednak z atrakcyjności tego ustroju, ale głównie z globalnej dominacji polityczno-gospodarczej świata zachodniego. W tym wypadku posiadanie choćby częściowych elementów demokratycznego państwa i posługiwanie się na zewnątrz demokratyczną retoryką dają możliwość uczestnictwa w tych globalnych procesach. Fasadowość demokratycznych instytucji jest tu koniecznością na użytek zewnętrzny, a nie istotną cechą systemu politycznego¹⁸.

Do grona reżimów hybrydowych zaliczył demokracje wyborcze, w których formalnie spełnione są wymogi demokracji w ujęciu Josepha Schumpetera (fakt przeprowadzania cyklicznych i rywalizacyjnych wyborów), ale brakuje im gwarancji praw i wolności obywatelskich. Odbywają się regularne i powszechne wybory, funkcjonują partie opozycyjne i nie ma formalnych ograniczeń biernego prawa wyborczego. Podczas procesu wyborczego występują nieprawidłowości, ale ich skala jest niewielka i nie wypaczają wyborczego wyniku. Władzę sprawują przywódcy, którzy w warunkach dużej konkurencyjności uzyskali największe poparcie. W tej grupie Diamond widzi Mołdawię, Albanie, Armenię, Gruzję i Ukrainę.

¹⁷ R. Riedel, *Tranzytologia i konsolidologia – czyli jak zbadać poziom zaawansowania demokracji systemu politycznego*, „Przegląd Politologiczny”, 2008, nr 1, s. 24.

¹⁸ L. J. Diamond, *Thinking about hybrid regimes*, „Journal of Democracy”, vol. 13, 2002, no. 2, s. 22–35.

Innym typem reżimu hybrydowego jest rywalizacyjny autorytaryzm, w którym opozycja nadal jest liczącą się siłą polityczną, jednak odstępstwa od demokratycznych standardów są bardziej wyraźne i poważniejsze. Obecne są pewne elementy konkurencji wyborczej, aczkolwiek miejsce mają ograniczanie dostępu do procesu wyborczego, szantaż, przekupstwa, kupowanie głosów i inne formy przymusu. Nie dopuszcza się niezależnych obserwatorów do procesu liczenia głosów i ogranicza się dostęp do mediów. Mimo dużej skali naruszeń, nadal w systemie są obecne elementy rywalizacyjności. W tej grupie są Rosja, Białoruś oraz Bośnia i Hercegowina.

Trzecim typem reżimu hybrydowego jest hegemoniczny autorytaryzm wyborczy, w którym wybory odbywają się głównie w celach propagandowych i mają charakter fasadowy. Nie występują elementy współzawodnictwa politycznego, a opozycja jest prześladowana i eliminowana z życia politycznego. W wyborach partia rządząca zdobywa niemal wszystkie dostępne mandaty. Przykładami są Azerbejdżan, Kazachstan, Uzbekistan i Tadżykistan¹⁹.

Fakt „utknięcia” danego państwa w „szarej strefie” może wynikać z nieodpowiedniego pluralizmu, kiedy w społeczeństwie istnieje określony poziom politycznych swobód, odbywają się wybory, ale jednocześnie partycypacja obywateli sprowadza się tylko do aktu głosowania, gdyż partie polityczne biorące udział w wyborach są dla statystycznego obywatela niedostępne. Elity polityczne są zainteresowane jedynie osiąganiem osobistych zysków, są skorumpowane i nieefektywne. Bieżące problemy gospodarcze nie są rozwiązywane, narasta rozczarowanie polityką, ale nie wpływa to na zmianę dominującego przekonania, że demokracja jest najlepszym systemem. Efektem tego jest raczej brak zainteresowania społeczeństwa polityką niż chęć zmiany. Inną przyczyną może być dominacja określonej siły/partii politycznej w systemie. Pomimo utrzymania demokratycznych standardów i udziału obywateli w wyborach, nie dochodzi do wymiany elit, co prowadzi do zatarcia się różnicy między państwem a partią rządzącą. Partia rządząca, lub częściej prezydent pochodzący z wyborów powszechnych, dominuje w systemie politycznym i traktuje państwo jako własność prywatną lub źródło dochodów. Odbywają się wybory,

¹⁹ Ibidem.

jednak są nagminnie fałszowane w celu zapewnienia wysokiego poparcia dla grupy rządzącej. Istnienie takiego stanu rzeczy przez długi czas może doprowadzić do powstania tzw. systemu oligarchicznego czy też kapitalizmu kolesi. To specyficzny rodzaj nieformalnych powiązań między grupą rządzącą/prezydentem a wybraną grupą oligarchów. W zamian za lojalność i wspieranie obozu władzy, cieszą się oni wyjątkowymi przywilejami w systemie gospodarczym. Często są monopolistami w istotnej dziedzinie gospodarki i decydują o poziomie życia większości obywateli, którzy z kolei są „skazani” na ich usługi lub pośrednictwo. Ten typ reżimu jest charakterystyczny dla obszaru poradzieckiego, a wręcz modelowym przykładem takiego państwa jest Armenia²⁰.

Proces instytucjonalizacji w tym państwie kształtuje się poprzez nieformalne struktury polityczne, które aktywnie uczestniczą w walce o władzę i sfery wpływu. Tym samym dominują sieci nieformalnych powiązań i procedur, które nie podlegają jakimkolwiek formom kontroli i są zaprzeczeniem racjonalnej polityki zarządzania sferą publiczną. Obciążeniem politycznego systemu Armenii i możliwości jego modyfikacji jest klanowy charakter armeńskich elit politycznych. Funkcjonowanie polityki klanowej w Armenii świadczy o słabości instytucji państwa i przedkładaniu nad rządami prawa wyraźnego pragmatyzmu politycznego. Elity nie zamierzają przeprowadzić głębokich reform politycznych i społeczno-gospodarczych, ponieważ stałoby to w sprzeczności z ich interesami²¹.

Funkcjonowanie państwa w „szarej strefie” może trwać bezterminowo z powodu apatii społeczeństwa i braku zainteresowania życiem politycznym. Do tego mogą skłaniać brak pluralizmu czy możliwości wymiany elit i fasadowość samego aktu głosowania. Obok demokratycznych zasad, funkcjonują także elementy autorytarne, co powoduje, iż elity nie są zainteresowane jakąkolwiek poważniejszą zmianą, gdyż to byłoby niekorzystne dla ich interesów. Tym samym będą dążyć do utrzymania takiego stanu zawieszenia w bliżej nieokreślonym prze-

²⁰ K. Fedorowicz, *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991–2016*, Poznań 2017, s. 81.

²¹ Idem, *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii*, [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych. Tom VII*, T. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 65–66.

dziale czasowym²². Teoria reżimów hybrydowych ma swoich zwolenników wśród części armeńskich politologów, którzy postrzegają swoje państwo jako reżim hybrydowy. Aleksandr Markarow w swoich analizach zwraca uwagę, że Armenia funkcjonuje jako pseudodemokracja, choć uważa on, że państwo to znajduje się cały czas w procesie transformacji. Jego zdaniem status państwa pseudodemokratycznego nie musi trwać w nieskończoność, a obecność demokratycznych mechanizmów i instytucji (nawet jeśli są one w chwili obecnej jedynie fasadowe) może w nieokreślonej przyszłości wpłynąć pozytywnie na proces przemian i doprowadzić do demokratyzacji systemu. To z kolei związane jest z dokonaniem wyboru przez politycznych aktorów, którzy mogą wykorzystywać demokratyczne instytucje wyłącznie dla ochrony swoich zasobów lub pozwolić pełnić im właściwą rolę w systemie. Rolę elit i ich wybór uważa on za jeden z najważniejszych elementów procesu transformacji ustrojowej w Armenii. Głównym dylematem w przypadku Armenii jest kwestia woli aktorów politycznych. Jeżeli zdecydują się na funkcjonowanie w ramach demokratycznych mechanizmów, przy poszanowaniu konstytucji i demokratycznych instytucji, to proces transformacji ustrojowej zmierzać będzie w kierunku rozwiązań ustrojowych bliskich nieskonsolidowanej demokracji. Jeżeli jednak elity zdecydują się na utrzymywanie stanu specyficznego *status quo* w imię politycznej stabilizacji i zabezpieczenia swoich interesów, to system zacznie się upodabniać do reżimu hybrydowego lub systemu autorytarnego z elementami delegatywnej demokracji²³.

Hybrydowe konstrukcje powstałe na tym obszarze szybko potrafią się adaptować do społeczno-politycznych realiów codzienności, nie rezygnują całkowicie z demokratycznych mechanizmów i instytucji, aczkolwiek w zależności od zapotrzebowania mogą je ograniczać lub poszerzać. Asot Aleksanian zwraca uwagę na wpływ elementów zewnętrznych (np. międzynarodowe sojusze, „kolorowe rewolucje”, naciski dominujących aktorów politycznych w stosunkach międzyna-

²² T. Carothers, *How Democracies Emerge. The "Sequencing" Fallacy*, „Journal of Democracy”, vol. 18, 2007, no. 1, s. 5–20.

²³ А. Маркаров, *Трансформация политических институтов постсоветской Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В. Г. Егоров (ред.), Москва 2012, s. 198; idem, *Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, № 4 (16), s. 109–110, 118; idem, *Транзитология*, Ереван 2012, s. 8.

rodowych) na kształt i funkcjonowanie tych reżimów. Kładzie nacisk na znaczną powierzchowność dokonywanych zmian, które w dużej mierze jedynie symulują proces przemian, gdyż głównym zadaniem takiego reżimu jest jak najdłuższe funkcjonowanie bez radykalnych przeobrażeń w fazie względnej stabilizacji polityczno-społecznej²⁴.

Potwierdza to inny armeński politolog, Aleksandr Iskandarian, wskazując na postępujący proces instytucjonalnej stagnacji systemu politycznego Armenii w imię zachowania względnej stabilizacji. Uważa on, że Armenia znajduje się w specyficznym momencie rozwoju reżimu hybrydowego, który stoi przed możliwością albo zmian i większej demokratyzacji w wyniku społecznej presji, albo „zamknięcia” i utrwalenia dotychczasowej hybrydowej konstrukcji przez konsolidację nieformalnych mechanizmów regulujących życie polityczno-gospodarcze. Z kolei Suren Zolian wskazuje na specyfikę hybrydowego reżimu w Armenii, która polega na zapoczątkowaniu procesu odwrotnej transformacji, co powoduje stopniowe przekształcanie tego reżimu w kierunku feudalnej demokracji lub demokratycznego feudalizmu. Doszło do procesu „przejęcia” demokratycznych instytucji i mechanizmów przez elity zarządzające państwem, które wykorzystują to do prowadzenia wewnętrznej rywalizacji i walki, co ma imitować funkcjonowanie tych mechanizmów w systemie politycznym²⁵.

Z kolei Gework Poghosjan wskazuje na fiasko demokratycznych reform w Armenii, co z kolei spowodowało proces „zamykania” się społeczeństwa na zmiany i możliwość zawłaszczenia państwa przez grupy oligarchiczne. Elity polityczne stały się zamkniętą korporacją, powstała nowa polityczno-biznesowa klasa, a funkcjonowanie państwa zostało oparte na niedemokratycznych i niepodlegających kontroli mechanizmach właściwych państwom autorytarnym. Społeczeństwo nie stało się nośnikiem zmian, nie stało się również ich beneficjentem. Przeciętny obywatel w wyniku procesu przemian pozbawiony został nie tylko socjalnego bezpieczeństwa, ale także jakiegokolwiek wpływu na procesy polityczne. Tym samym nastąpiło stopniowe wycofanie się

²⁴ А. Алексанян, *Цивилизационные основы демократизации политического режима в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2011, № 3 (14), s. 132–136.

²⁵ S. Zolyan, *Feudal Democracy or Democratic Feudalism: Armenia in 2008*, [w:] *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus: 2001–2011*, A. Iskandaryan (ed.), Yerevan 2011, s. 44–45.

obywatela ze sfery politycznej i zubożenie na ich ewentualne skutki. Jego zdaniem w Armenii powstał mieszany, hybrydowy wariant „reformowanego socjalistycznego” systemu, w którym razem z demokratycznymi i rynkowymi elementami systemu polityczno-gospodarczego funkcjonuje państwowo-klanowy mechanizm regulacyjny, wyłączający z systemu przeciętnego obywatela. W rezultacie prywatyzacji powstała wąska klasa ekonomicznych oligarchów, którzy są zainteresowani brakiem realnych reform i zmian, co sprzyja nieformalnym uregulowaniom, monopolom i kartelom mającym wysoce negatywny wpływ na proces transformacji ekonomicznej i politycznej kraju²⁶.

Cechą charakterystyczną państw Kaukazu Południowego zaliczanych do reżimów hybrydowych stało się wykorzystywanie parlamentarnej formy rządu przez rządzących przywódców do zabezpieczenia ciągłości interesów grupy rządzącej. W 2010 roku elity polityczne Gruzji postanowiły o zmianie dotychczasowej, prezydenckiej formy sprawowania władzy. Parlament przyjął nowelizację konstytucji wprowadzającą do tekstu ustawy zasadniczej zapisy gruntownie zmieniające układ sił między prezydentem, rządem i parlamentem. Nastąpiło odejście od silnego modelu prezydenckiego, w którym dotychczas jedna osoba w państwie skupiała w swoich rękach większość władzy, co stopniowo prowadziło do nadużyć i ewolucji w kierunku systemu autorytarnego. Przedstawione zmiany weszły w życie dopiero po wyborach prezydenckich w Gruzji w grudniu 2013 roku i zakończeniu drugiej i ostatniej kadencji dotychczasowego prezydenta. Zmiany dokonane zostały głównie z inicjatywy byłego prezydenta Gruzji Micheiła Saakaszwilego w sytuacji zdecydowanej dominacji w parlamencie proprezydenckiego Zjednoczonego Ruchu Narodowego. Działania te interpretowano jako próbę (nieudaną) zabezpieczenia kierunków dotychczasowej polityki państwa i umożliwienia głowie państwa dalszego pozostawania u władzy na stanowisku premiera. Przyjęcie przez Gruzję parlamentarnej formy rządów w listopadzie 2013 roku nie było wyrazem szczególnego upodobania gruzińskich elit do tej formy rzą-

²⁶ Г. Погосян, *Армянское общество в трансформации*, Ереван 2003, s. 107, 147–148.

dów, lecz efektem ubocznym zabiegów zmierzających do zachowania władzy przez dotychczasową grupę rządzącą²⁷.

Podobny mechanizm został wdrożony w Armenii. We wrześniu 2013 roku prezydent Serż Sargsjan bez konsultacji z pozostałymi organami władzy powołał prezydencką komisję konstytucyjną, która opracowała projekt reformy konstytucji Armenii przewidujący przekształcenie kraju w republikę parlamentarną. Z prac nad nowelizacją konstytucji wyłączeni zostali przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego i opozycji, co nie sprzyjało podjęciu poważnej dyskusji publicznej na temat proponowanych poprawek. Taka forma „społecznych konsultacji” przybrała w zasadzie formę akcji informacyjnej, a nie dialogu. Tym samym część społeczeństwa armeńskiego potraktowała tę inicjatywę jako próbę ochrony interesów grupy rządzącej, a nie działania zmierzające do rzeczywistej modernizacji zdominowanego przez oligarchiczne struktury systemu politycznego Armenii. Istotnym czynnikiem, w wymiarze zewnętrznym i skierowanym na użytek społeczności międzynarodowej, była manifestacyjna „gotowość” władz Armenii do szybkiej reakcji na ujawniające się i rosnące społeczne niezadowolenie.

Z punktu widzenia społeczności międzynarodowej, zaniepokojonej kolejnymi akcjami protestu w Erywaniu, postrzeganymi coraz częściej jako próby wywołania „kolorowej rewolucji”, nowelizacja konstytucji ma dowieść determinacji armeńskich władz zdecydowanych na poważne zmiany w systemie politycznym pod wpływem społecznej presji. Podstawowym celem nowelizacji konstytucji jest przeniesienie ciężaru władzy wykonawczej na premiera i rząd przy jednoczesnym mocnym ograniczeniu uprawnień prezydenta. Po zakończeniu drugiej kadencji Serża Sargsjana w 2018 roku kolejny prezydent Armenii będzie wybierany w wyborach pośrednich przez parlament i reprezentacje władz lokalnych na jedną siedmioletnią kadencję. Z kolei szefem władzy wykonawczej zostanie premier wybrany przez większość parlamentarną. Podobnie jak poprzednia nowelizacja konstytucji w 2005 roku, ma być odpowiedzią władz na społeczne i międzynarodowe żądania reform politycznych. Prawdopodobnie służyć będzie głównie utrzy-

²⁷ Г. Зебания, *Грузия в 2010 г., „Кавказ 2010”*, Ежегодник Института Кавказа, Ереван 2012, s. 37–40; G. Kuca, M. Grzybowski, *System konstytucyjny Gruzji*, Warszawa 2012, s. 56–57.

manii władzy przez dotychczasowego prezydenta, który po zakończeniu drugiej kadencji w 2018 roku może pełnić funkcję premiera, który w republice parlamentarnej posiada kompetencje zdecydowanie większe od głowy państwa. Należy jednak przypomnieć przykład Gruzji, gdzie w 2013 roku taki scenariusz niespodziewanie się nie powiódł. Nie ma pewności, że w Armenii ten scenariusz uda się zrealizować, gdyż mogą się uaktywnić siły wewnętrzne i zewnętrzne zainteresowane zmianą dotychczasowego lidera. W przypadku Armenii taka sytuacja może doprowadzić do poważnych zaburzeń polityczno-społecznych związanych z niespodziewaną utratą władzy przez dotychczasowe elity, co w połączeniu z „rozmrąającym się” konfliktem w Górskim Karabachu może doprowadzić do sytuacji wysoce kryzysowej i nieprzewidywalnej²⁸.

Proces transformacji ustrojowej w państwach Kaukazu Południowego od samego początku narażony jest na deformację w wyniku nadal trwających konfliktów etnicznych, które mają zdecydowanie negatywny wpływ na kształtowanie się polityczno-społecznej rzeczywistości tych państw. Formujące się elity narodowe w Armenii, Azerbejdżanie i Gruzji już od samego początku kształtowania swych państw wykorzystały skrajny nacjonalizm etniczny jako konstrukcję ideologiczną w celu mobilizacji własnych wspólnot narodowych. To z kolei stało się przyczyną separatystycznych wystąpień i eskalacji wcześniej istniejących na tym tle konfliktów. Nacjonalistyczne hasła miały służyć wzmocnieniu chaotycznie i pośpiesznie kształtowanych systemów politycznych oraz miały stanowić przydatne narzędzie do zdobycia i utrzymania władzy, a także budowy państwa w etnicznych granicach²⁹. Niepodległość państw Kaukazu Południowego kształtowała się równocześnie z postępującymi konfliktami, które wywarły istotny i nieodwracalny wpływ na proces dalszej transformacji. Podstawowymi zadaniami pierwszych chwil niepodległości były odparcie zagrożenia militarnego i kwestia fizycznego przetrwania, a nie sprawa reform i kształtowania nowej rzeczywistości politycznej. Wojna domowa w Gruzji, równoległe narastające w tym kraju separatyzmy

²⁸ K. Fedorowicz, *Transformacja ustrojowa*, s. 145–150.

²⁹ A. Balayan, *Polityczne transformacje w postradzieckiej Armenii: problemy adaptacji i perspektywy integracji ze współczesnym światem*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 33.

abchaski i południowoosetyjski, wojna Ormian z Azerbejdżanem o Górski Karabach oraz postępująca rywalizacja klanowa przyczyniły się do szybkiego ukształtowania i zaaprobowania na obszarze Kaukazu Południowego modelu silnej prezydentury. W takich warunkach w formującym się systemie politycznym czynnikami dominującymi często stawały się siła i przemoc, stanowiące skuteczny i prosty mechanizm realizacji politycznych celów. W zarządzaniu państwem funkcjonują normy nakazowo-administracyjne, represje wobec opozycji i podporządkowywanie przez obóz władzy środków masowej komunikacji. Istniejące mechanizmy prawa są świadomie łamane i nadużywane w celu eliminacji politycznych przeciwników, zgodnie z zasadą, iż cel uświęca środki.

W pierwszej połowie lat 90. XX wieku w Armenii kwestią najważniejszą, wokół której elity konsolidowały społeczeństwo, był konflikt terytorialny w Górskim Karabachu. Był to priorytet, przy którym pozostałe kwestie schodziły na plan dalszy. Niepodległe państwo funkcjonowało w warunkach stanu wojennego, a „kwestia karabaska” stała się zagadnieniem centralnym w procesie kształtowania się tożsamości Armenii, w której nastąpił nagły wybuch patriotyzmu³⁰. Dla proklamującej niepodległość Armenii podstawowymi kwestiami były zagwarantowanie bezpieczeństwa państwa, przełamanie blokady i izolacji ze strony Turcji i Azerbejdżanu oraz po prostu fizyczne przetrwanie w niesprzyjających okolicznościach. Konflikt z Azerbejdżanem, a faktycznie stan wojny w latach 1992–1994, odgrywał bardzo ważną rolę w kształtowaniu podstaw systemu politycznego niepodległego państwa i wpłynął niekorzystnie na proces przekształceń politycznych. Kształtowany w powojennych warunkach system polityczny Armenii charakteryzował się małą stabilnością, co wynikało głównie ze znaczącej roli siły i przemocy w fazie jego formowania.

Poważnym obciążeniem systemu politycznego Armenii i możliwości jego modyfikacji jest tzw. „polityczna poprawność” w kwestii rozwiązania problemu Górskiego Karabachu. Jest to warunek przetrwania i funkcjonowania na politycznej scenie Armenii. Każdy polityk proponujący w tej kwestii choćby niewielki kompromis popełnia

³⁰ A. Курдов, *Независимая Армения: взгляд российских аналитиков*, „Центральная Азия и Кавказ”, № 2 (3)/1999, s. 101.

polityczne samobójstwo. Polityczny dyskurs prowadzony przez elity władzy jest ograniczony nierozwiązanym problemem Górskiego Karabachu, a polityka wewnętrzna i zagraniczna Armenii nadal jest zakładnikiem kwestii karabaskiej. Elity polityczne w sprawie Karabachu starają się utrzymywać jednoznacznie bezkompromisową politykę. Z kolei opozycja jest krytyczna wobec oficjalnego stanowiska, aczkolwiek wyłączenie w kwestii jego realizacji. Generalnie w odniesieniu do przyszłości i statusu Górskiego Karabachu w społeczeństwie armeńskim panuje konsensus. Władze utrzymują, że jakkolwiek zmiana linii frontu spowoduje zachwianie równowagi na korzyść Azerbejdżanu. Zgodnie z tą logiką każda zmiana *status quo* będzie raczej zwiększać prawdopodobieństwo wojny. Tym samym można przyjąć, że obecne elity polityczne Armenii, odwołując się do kwestii karabaskiej jako głównego punktu odniesienia, czerpią swoją legitymizację nie tylko z samego konfliktu, ale przede wszystkim z faktu, iż nadal pozostaje on nierozwiązany³¹.

Uregulowanie kwestii Górskiego Karabachu poprzez pełną integralność terytorialną Azerbejdżanu jest także głównym celem politycznych elit Azerbejdżanu. To kwestia honoru i komponent świadomości narodowej społeczeństwa. Dla Azerbejdżanu Górski Karabach jest symbolem braku suwerenności terytorialnej oraz kluczowym elementem budowy tożsamości państwowej i narodowej. Z perspektywy Baku rozwiązanie konfliktu bezdyskusyjnie zakłada przywrócenie kontroli nad spornymi terytoriami. Władze Azerbejdżanu często wypowiadają się o konieczności siłowego wyzwolenia okupowanych terenów wobec braku porozumienia dyplomatycznego. Elementem niepokojącym jest też ogromny wzrost wydatków na zbrojenia w Azerbejdżanie, co ma być dla Armenii skuteczną demonstracją siły. Budżet wojskowy Azerbejdżanu wzrósł od 2003 roku z 135 mln USD do 3,12 mld USD w roku 2011, co stanowi około 20% wydatków budżetowych tego kraju, i jest większy niż cały budżet Armenii. Czynnikiem coraz bardziej destabilizującym sytuację w regionie jest tzw. „dyplomacja siłowa” prowadzona przez władze Azerbejdżanu, polegająca na ostrzeliwaniu i prowadzeniu działań dywersyjnych wymierzonych w siły zbroj-

³¹ K. Fedorowicz, *Konflikty na Kaukazie Południowym jako czynniki destabilizujące rzeczywistość społeczno-polityczną*, „Studia Europejskie”, 2015, nr 4 (76), s. 183–184.

ne tzw. Republiki Górskiego Karabachu. Ograniczony charakter starć i straty w ludziach (rocznie ginie kilkunastu żołnierzy), które ponoszą obie strony, wydają się wpisane w polityczną ofensywę zmierzającą do nagłośnienia konfliktu karabaskiego i pokazania determinacji Azerbejdżanu. Jednak w 2014 roku doszło do eskalacji napięcia w strefie konfliktu. W akcjach dywersyjnych na linii rozejmu jednego dnia zginęło 15 żołnierzy azerbejdżańskich i 7 żołnierzy ormiańskich. Doszło do ostrzału przy użyciu ciężkiego sprzętu i zestrzelenia śmigłowca armii Górskiego Karabachu³². Należy przy tym zwrócić uwagę na fakt, iż te incydenty zbrojne mają miejsce poza rejonem konfliktu o Górski Karabach, w północno-wschodniej części Armenii, co może świadczyć o ewolucyjnym poszerzaniu się obszaru zagrożonego zbrojną konfrontacją na szerszą skalę.

Do najpoważniejszej eskalacji działań wojennych doszło w kwietniu 2016 roku. W wyniku niespodziewanego „rozrożenia” konfliktu w Górskim Karabachu i wybuchu najcięższych walk od momentu podpisania zawieszenia broni w 1994 roku (tzw. wojna pięciodniowa), doszło do naruszenia dotychczasowych, wydawało się stabilnych, fundamentów armeńskiego państwa. Zbrojna konfrontacja, która była dużym zaskoczeniem dla armeńskich władz, ujawniła szereg zaniedbań i zweryfikowała dotychczasowy, bardzo optymistyczny ton w kwestii konfliktu w Górskim Karabachu. Po pierwsze, podczas pierwszych godzin zbrojnej konfrontacji prezydent Armenii przebywał w samolocie w drodze do USA. Przez kilka godzin nie było z nim łączności, co spowodowało potężny chaos i paraliż organizacyjny w kraju. Żadna z uprawnionych osób nie chciała podjąć wiążących decyzji, dotyczących konieczności ataku, obrony lub wycofania się z pola walki. Skutkowało to utratą części terytorium w Górskim Karabachu. Po raz pierwszy od 1994 roku doszło do utraty części terytorium³³. Ponadto walki ujawniły ogromne zapóźnienie technologiczne armeńskiej armii. Żołnierze dysponowali starymi karabinami, często bez odpowiedniej amunicji. Szybko padł mit o niezwyciężoności armeńskiej armii. Militarna porażka ukazała rzeczywistą siłę armii, która od lat przesiąknięta

³² С. Минасян, ПАСЕ и Карабахский конфликт: опасное вовлечение?, „Аналитикон”, № 11 (71)/2014, <http://theanalyticon.com/?p=5688&lang=ru> [30.05.2017].

³³ K. Fedorowicz, *Transformacja ustrojowa*, s. 195–196.

jest korupcją. Dla przeciętnego mieszkańca Armenii było szokiem, że korupcja w armii okazała się najpoważniejszym zagrożeniem dla bezpieczeństwa państwa. Rozwiały się także złudzenia co do największego sojusznika, Rosji, która nie tylko nie pomogła Armenii, ale jeszcze publicznie poinformowała o sprzedaży broni do Azerbejdżanu. Porażka w Górskim Karabachu, utrata terytorium i ujawnione nieprawidłowości w armii wstrząsnęły armeńskim społeczeństwem i doprowadziły do niezadowolenia i fali protestów³⁴. To najpoważniejsze zaostrenie sytuacji wokół Górskiego Karabachu jest bezprecedensowe i stanowi konsekwencję postępującego od kilku lat rozmrażania konfliktu przez rosnącą dysproporcję w potencjale obu krajów na korzyść Azerbejdżanu. Istotne są także zmiany układu międzynarodowego w regionie Kaukazu Południowego, do których zalicza się zmniejszone zaangażowanie Zachodu w regionie, powodujące tym samym zwiększenie pola manewru dla Rosji w tym regionie. Również konflikt na Ukrainie nie sprzyja stabilizacji, gdyż wyklucza współpracę między Rosją a USA, która była jedną z podstaw zamrożenia konfliktu w 1994 roku. Tym samym najkorzystniejszym rozwiązaniem (z kategorii mniejszego zła) dla wszystkich jest utrzymanie obecnie kruchego *status quo*, ponieważ tylko taki status zapewnia stabilizację na poziomie minimalnym, związaną z utrzymaniem ukształtowanego układu sił³⁵.

Konflikty etniczne są także elementem negatywnie wpływającym na proces transformacji w Gruzji. Przemiany polityczne łączące się z odzyskaniem niepodległości i wyjściem z ZSRR toczyły się równolegle z krwawymi konfliktami terytorialno-etnicznymi. Pierwszy prezydent Gruzji, Zwiad Gamsachurdia, był zdecydowanym antykomunistą i charakteryzował się radykalnymi poglądami. Zbyt ostra retoryka wobec Rosji, nadmierne idealizowanie Zachodu oraz gwałtowne forsowanie nacjonalizm gruziński doprowadziły do zbrojnego konfliktu z Osetią Południową i Abchazją w pierwszej połowie lat 90. Dodatkowo na przełomie 1991/1992 roku doszło w Gruzji do wojskowego przewro-

³⁴ Р. Гирагосян, *Армения: Испытания, изменения и избранники*, „ЕaP Think Bridge”, 2017, № 1, s. 6–7; idem, *Армения в переходный период: поворот или переворот?*, „ЕaP Think Bridge”, 2017, № 1, s. 17–20.

³⁵ С. Минасян, *Молчащие пушки августа: почему не началась новая карабахская война*, „Аналитические записки Института Кавказа”, 2014, № 1, s. 3–7.

tu i wojny domowej. Tym samym Gruzja stała się *de facto* państwem upadłym, pogrążonym w wewnętrznych konfliktach³⁶.

Do 2004 roku gruzińskie władze nie sprawowały realnej kontroli nad większością swojego terytorium (Adżaria, Abchazja, Osetia Południowa, Swanetia oraz Samtsche-Dżawachetia). W takich warunkach nie było wręcz możliwości na przeprowadzenie gruntownych reform politycznych czy ekonomicznych. Na przełomie 2003/2004 roku w wyniku tzw. rewolucji róż Gruzja weszła na drogę bezprecedensowych na obszarze byłego ZSRR dynamicznych reform, mających na celu budowę sprawnego i nowoczesnego państwa. Nowe elity polityczne zdawały sobie sprawę, że modernizacja kraju nie będzie możliwa bez reintegracji Adżarii, Osetii Południowej i Abchazji, dlatego postulaty przywrócenia pełnej integralności terytorialnej Gruzji stały się głównym celem. W wyniku podejmowanych działań (społeczne protesty, mediacja byłego ministra spraw zagranicznych Rosji, Igora Iwanowa, presja militarna) już w maju 2004 roku gruzińskie władze odzyskały kontrolę nad Adżarią. Sukces ten rozbudził gwałtowne nadzieje i przekonanie, że podobnymi metodami szybko uda się rozwiązać zdecydowanie odmienne konflikty w Abchazji i Osetii Południowej. W sierpniu 2008 roku władze Gruzji zdecydowały się na rozwiązanie kwestii tzw. parapaństw i siłą próbowały odzyskać pełną kontrolę nad Osetią Południową. W konsekwencji doszło do tzw. wojny pięciodniowej i interwencji Federacji Rosyjskiej w Gruzji. W jej wyniku Gruzja utraciła całkowitą kontrolę nad Abchazją i Osetią Południową, gdzie pojawiły się wojska rosyjskie. Wszelkie dyskusje o przyszłym statusie obu prowincji stały się nieaktualne 26 sierpnia 2008 roku, kiedy rosyjski prezydent Dmitrij Miedwiediew wydał dwa dekrety, w których Federacja Rosyjska uznała niepodległość Abchazji i Osetii Południowej. Tym samym gruzińska polityka reintegracji obu regionów poniosła całkowitą klęskę³⁷.

Po rozpadzie ZSRR konflikty etniczne na Kaukazie Południowym stały się głównym elementem systemów politycznych Armenii, Azerbejdżanu i Gruzji. W dużym stopniu przyczyniły się do ukształtowa-

³⁶ T. Stępniewski, *Geopolityka regionu Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin–Warszawa 2011, s. 204–205.

³⁷ K. Fedorowicz, *Konflikty na Kaukazie Południowym*, s. 187–189.

nia specyficznych reżimów politycznych, zdeformowanych w wyniku negatywnych następstw związanych z toczonymi konfliktami. Przemiany polityczno-społeczne i proces instytucjonalizacji państwa zostały podporządkowane celom nadrzędnym, do których zaliczono bezwarunkowe uregulowanie spraw spornych. Mimo upływu 25 lat pokojowe rozwiązanie wielu z nich jest obecnie niemożliwe. Na obszarze Kaukazu Południowego funkcjonują trzy tzw. quasi-państwa, które wbrew prawu międzynarodowemu realnie egzystują i w coraz większym wymiarze wpływają negatywnie na poziom bezpieczeństwa w regionie. Około 20% powierzchni terytorium Azerbejdżanu i Gruzji znajduje się pod okupacją, a utrzymywany dotychczas minimalny poziom bezpieczeństwa coraz częściej jest naruszany i grozi eskalacją działań zbrojnych w nieodległej przyszłości. Mimo upływu czasu konsekwencje nierozwiązanych konfliktów w coraz większym wymiarze destabilizują rzeczywistość polityczno-społeczną Armenii, Azerbejdżanu oraz Gruzji, przyczyniając się do zmniejszenia tempa ich rozwoju i coraz większej podatności na naciski państw dominujących w regionie.

Bibliografia

- Balayan A., *Polityczne transformacje w postradzieckiej Armenii: problemy adaptacji i perspektywy integracji ze współczesnym światem*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014.
- Bodio T., *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „Studia Politologiczne”, 2001, nr 5.
- Bodio T., *Z problematyki badawczej nad teorią i metodologią transformacji elit politycznych i ich liderów w WNP*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom 1*, T. Bodio (red.), Warszawa 2010.
- Bodio T., Wojnicki J., Załęski P., *Modele transformacji państw postkomunistycznych*, „Społeczeństwo i Polityka”, 2006, nr 2 (7).
- Bodio T., Załęski P., *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – etnopolityka*, Warszawa 2008.
- Carothers T., *How Democratizes Emerge. The “Sequencing” Fallacy*, „Journal of Democracy”, vol. 18, 2007, no. 1.
- Carothers T., *The End of the Transition Paradigm*, „Journal of Democracy”, 2002, no. 1.
- Diamond L. J., *Thinking about hybrid regimes*, „Journal of Democracy”, vol. 13, 2002, no. 2.

- Dobek-Ostrowska B., *Między politologią i komunikologią. Razem czy osobno? Przypadek studiów porównawczych nad relacjami polityki i mediów w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Politeja”, 2015, nr 4 (36).
- Fedorowicz K., *Konflikty na Kaukazie Południowym jako czynniki destabilizujące rzeczywistość społeczno-polityczną*, „Studia Europejskie”, 2015, nr 4 (76).
- Fedorowicz K., *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii*, [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych. Tom VII*, T. Bodio (red.), Warszawa 2012.
- Fedorowicz K., *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991–2016*, Poznań 2017.
- Fedorowicz K., *Uwarunkowania wewnętrzne państw Azji Centralnej*, [w:] *Nowa Wielka Gra w regionie Azji Centralnej*, T. Stępniewski (red.), Lublin–Warszawa 2012.
- Huntington S. P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 2005.
- Kuca G., Grzybowski M., *System konstytucyjny Gruzji*, Warszawa 2012.
- Kuzio T., *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, „Politics”, vol. 21 (3), 2001.
- Norkus Z., *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-Communist Transformation*, Vilnius 2012.
- Offe C., *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodnioniemieckie*, Warszawa–Kraków 1999.
- Riedel R., *Tranzytologia i konsolidologia – czyli jak zbadać poziom zaawansowania demokratyzacji systemu politycznego*, „Przegląd Politologiczny”, 2008, nr 1.
- Stępniewski T., *Geopolityka regionu Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin–Warszawa 2011.
- Zaleśny J., *Postkomunistyczna demokracja – poszukiwanie formy rządów*, [w:] *Megatrendy we współczesnym świecie*, M. Lipiec-Zajchowska (red.), Warszawa 2006.
- Zolyan S., *Feudal Democracy or Democratic Feudalism: Armenia in 2008*, [w:] *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus: 2001–2011*, A. Iskandaryan (ed.), Yerevan 2011.
- Алексян А., *Цивилизационные основы демократизации политического режима в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2011, № 3 (14).
- Гельман В., *Постсоветские политические трансформации: наброски к теории*, „Общественные науки и современность”, 2001, № 1.
- Гирагосян Р., *Армения: Испытания, изменения и избранники*, „EaP Think Bridge”, 2017, № 1.
- Гирагосян Р., *Армения в переходный период: поворот или переворот?*, „EaP Think Bridge”, 2017, № 1.

- Зебания Г., *Грузия в 2010 г.*, „Кавказ 2010”, Ежегодник Института Кавказа, Ереван 2012.
- Курдов А., *Независимая Армения: взгляд российских аналитиков*, „Центральная Азия и Кавказ”, № 2 (3)/1999.
- Маркаров А., *Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, № 4 (16).
- Маркаров А., *Транзитология*, Ереван 2012.
- Маркаров А., *Трансформация политических институтов постсоветской Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В. Г. Егоров (ред.), Москва 2012.
- Мельвиль А. Ю., *Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам*, „Полис”, 1998, № 2.
- Минасян С., *Молчащие пушки августа: почему не началась новая карабахская война*, „Аналитические записки Института Кавказа”, 2014, № 1.
- Минасян С., *ПАСЕ и Карабахский конфликт: опасное вовлечение?*, „Аналитикон”, № 11 (71)/2014, <http://theanalyticon.com/?p=5688&lang=ru>.
- Погосян Г., *Армянское общество в трансформации*, Ереван 2003.